

Kampen om arbejderne – arbejderbegrebets politiske historie 1750- 2015

AF MARGIT BECH VILSTRUP

SLAGMARK #76
SIDER: 113-133

I løbet af de sidste 10-15 år har partier på kryds og tværs af det politiske spektrum haft bud efter 'arbejderne'. Venstre, Liberal Alliance og Dansk Folkeparti har erklæret sig som 'moderne arbejderpartier' i en åbenlys udfordring til partierne på venstrefløjen, som på grund af deres historiske tilknytning til fagbevægelsen og den socialistiske klasses diskurs tidligere har haft mere eller mindre patent på betegnelsen 'arbejderparti'.

Bag de borgerlige partiers krav på titlen som arbejderparti ligger store ændringer i vælgeradfærd over de seneste årtier. I 1966 stemte 81 pct. af de ufaglærte og faglærte lønarbejdere på enten Socialdemokratiet eller et venstrefløjsparti. I løbet af de følgende årtier begyndte dele af denne gruppe at søge mod højre, og fra midten af 1990'erne eskalerede denne tendens frem mod folketingsvalget i 2001, hvor flertallet af ufaglærte og faglærte lønarbejdere for første gang stemte borgerligt – dvs. på partier til højre for Socialdemokratiet (Andersen & Andersen, 2003, s. 207-211). Årsagerne til de ændrede vælgermønstre må findes i en række overordnede samfundsmæssige forandringsprocesser. Strukturelle nationale og globale udviklinger, der har betydet nye finansierings-, produktions- og organisationsformer, generel velstandsstigning samt heraf følgende opløsning af tidligere klassebaserede identiteter, er blandt de mest centrale (Bild et al., 2007, s. 20-33; Caraker, 2008, s. 9-10).

De socialistiske og socialdemokratiske partiers tidligere så stærke stilling som arbejderpartier er således blevet udfordret, og det samme er selve forestillingen om arbejderen. Inspireret af denne nutidige debat vil jeg i det følgende diskutere arbejderbegrebets udvikling, fra det opstår som et moderne politisk begreb i slutningen af 1700-tallet til i dag.¹ Udgangspunktet vil være de politiske partiers sprogbrug, som det kommer til udtryk i programskrifter, i partiaviser og medlemsblade samt i udtalelser fra partiernes ledende medlemmer.²

En sådan analyse må naturligvis blive på et overordnet niveau, når 250 års historie skal fortælles i en enkelt artikel, og diskussionen vil være begrænset til det danske sprogområde, selvom et begreb som 'arbejderen' åbenlyst er stærkt påvirket af udviklinger på tværs af grænser. I det følgende vil jeg på denne baggrund søge at svare på: Hvilke definitioner og afgrænsninger af 'arbejderen' har været dominerende fra midten af 1700-tallet til i dag? Hvem har været de centrale aktører i etableringen af disse definitioner? Og i hvilket omfang kan arbejderbegrebet forstås som et politisk kampbegreb, der spiller en central legitimerende og mobiliserende rolle for partiernes politiske strategier?

At analysen vinkles omkring den partipolitiske konstruktion af 'arbejderen' skyldes behovet for en afgrænsning af kildematerialet. Men det er også udtryk for, at det er partierne – ikke fagbevægelsen – som har reaktualiseret arbejderbegrebet i de sidste årtier, og det er i denne ramme, den stærkeste politisering har fundet sted.

METODISKE OG HISTORIOGRAFISKE PERSPEKTIVER

Inspiration til analysen af arbejderbegrebet kommer fra den tyske *begrebshistorie*, som den er blevet introduceret af historikeren Reinhart Koselleck (1923-2006). Hans såkaldte saddeltids-tese handlede bl.a. om at se på, hvordan "det moderne" satte sig igennem ved en demokratisering, temporalisering, ideologisering og politisering af en række centrale begreber fra ca. 1750-1850 (Koselleck, 2011, s. 10-15). I denne artikel føres Kosellecks modernitetsanalyse op i det 20. og 21. århundrede i en diskussion af, hvilken rolle fremkomsten af velfærdsstaten og det postindustrielle samfund (videnssamfundet, servicesamfundet, informationssamfundet, eller hvad man nu vil kalde det) fik for arbejderbegrebet.

Udgangspunktet er en dialektisk forståelse af sprogets og samfundsstrukturernes indbyrdes betydning for den historiske udvikling. Hermed betragtes de skiftende

forestillinger om 'arbejderen' også, med Kosellecks ord, som både en *indikator* for den historiske udvikling i produktion, i sociale og økonomiske forhold og i utopiske og ideologiske forestillinger om fremtidens samfund, og som en *faktor* i etableringen af disse (Koselleck, 1996, s. 67).

Der er ikke tidligere gennemført større begrebshistoriske eller sproglige analyser af 'arbejderen' i dansk historieskrivning, der har været domineret af den socialhistoriske retning under inspiration fra den engelske marxistiske klasseanalyse (Knudsen, 2015). I denne tradition blev arbejderne defineret objektivt som det besiddelsesløse *proletariat*, der stod i modsætning til en besiddende klasse, der ejede produktionsmidlerne (*bourgeoisiet*). Og selv om nyere teoretiske og metodiske tilgange med fokus på bl.a. kultur, identitet og livsstil efterhånden er blevet inkluderet i den danske arbejderhistorie, så har det ikke ført til, at man for alvor har søgt at afklare, hvad man egentlig forstår ved arbejderbegrebet.

Det er således karakteristisk, at selv efter den sproglige vending i løbet af 2010'erne har fået en mere central position inden for det arbejderhistoriske felt i Danmark, så er det 'klasse' og ikke 'arbejder', der har fået opmærksomhed i studiet af 'arbejderklassen' (eks. Nygaard, 2009/2010). Samme tendens gør sig i øvrigt også gældende i den internationale forskning.³ 'Arbejderen' har tilsyneladende været opfattet som det selvfølgeligelige og neutrale *sidekick* til det stærkt politiske klassebegreb. Det er imidlertid et mål med denne artikel at aflive myten om det neutrale, apolitiske arbejderbegreb. For 'arbejderen' har været et kernebegreb for politiske kampe, siden det begyndte at optræde som en betegnelse for en social gruppe med politisk forandringspotentiale i slutningen af 1700-tallet. Siden da har der været en uafbrudt kamp for at erobre magten til at afgrænse, udgrænse og betydningsudfylde begrebet.

ARBEJDEREN – FUNKTION ELLER KLASSE?

Gennem de sidste godt 200 år har der været to markante strømninger i arbejderbegrebets historie:

For det første har en arbejder helt tilbage til 1500-tallet været karakteriseret som "den, som gør Arbeid for Dagløn" eller "en handværks Mand" (Moth, 1686-). Det var kort og godt *den manuelle lønarbejder i produktion*. Den konservative avis *Heimdals* skrev i 1871 om den almindelige forståelse af en arbejder som "den, som

lever af legemligt Arbejde, udført i en Arbejdsherres Tjeneste.” Det kunne være en ”Haandværkssvend, Fabrikarbejder, Arbejdsmand, Daglejer, Tjenestekarl osv.” (*Socialisme i Danmark*, 1871). Denne forståelse af arbejderen som en, der gør legemligt og mekanisk arbejde mod betaling, er fortsat stort set uændret helt frem til i dag.

For det andet opstod der fra tiden omkring den franske revolution og under indtryk af den begyndende industrialisering en ny forestilling om arbejderne som *en social gruppe med et revolutionært potentiale*. I 1795 skrev rektor og forfatter Johannes Boye (1756-1830) eksempelvis i et af tidens toneangivende tidsskrifter, *Minerva*: ”Ved Lediggangsklassernes alt for store Talrighed bliver Trælleklassens Slæb for stort; til sidst bliver det utaaleligt; og Arbejderne, saafremt Oplysning tillader dem at see Uretfærdigheden, blive Rebellere og Strafferedskaber i Naturens Haand” (Boye, 1795, s. 184).

Fra 1790'erne blev det altså muligt at forstå arbejderen som en social klasse (”Trælleklassen”) og en politisk kategori og ikke blot som en betegnelse for en særlig form for manuel og aflønnet arbejdskraft. Louis Pio (1841-1894), som blev grundlæggeren af den organiserede socialistiske arbejderbevægelse i Danmark i 1871, beskrev det som at se på ordet i henholdsvis dets snævre og brede betydning. Den snævre betydning var funktionsbeskrivelsen – den manuelle lønarbejder, i sin allersnævrreste forstand industriarbejderen på fabrikken. Den brede betydning var hele ”det arbejdende folk,” eller som Louis Pio skrev i 1872: ”alle som udretter noget Nyttigt her i Verden” (Pio, 1872). Hermed forstod han både håndens og åndens arbejdere, og han sigtede til den marxistiske forestilling om arbejderne som den klasse, der skabte samfundets værdier – i modsætning til ”kapitalisterne,” der i den socialistiske forståelse levede af andres arbejde. ”Den Nytte disse Ejere gør i Produktionen af Samfundsgoder er altsaa lig Nul, og ingen kan for Alvor kalde saadanne Renteslugere for Arbejdere,” skrev en anden af Socialdemokratiets chefadeologer Emil Wiinblad i *Socialdemokraten* i 1888 (Wiinblad, 1888, s. 11).

De to forståelser har siden eksisteret parallelt. Der har aldrig været tale om en entydig eller velartikuleret afgrænsning – hverken af det brede eller det snævre arbejderbegreb. Men det er rimeligt at sige, at der kan skelnes mellem forståelsen af arbejderen som funktion og af arbejderen som stand, klasse eller social gruppe.

Fra starten af 1900-tallet – og særligt fra 1950'erne og frem – betød professionaliseringen af den statistiske videnskab, at den snævre definition blev samfundsmæssiggjort gennem erhvervsstatistikken. ’Arbejderne’ kunne kvantificeres, de kunne

gøres til en statistisk enhed i staten. Det, som tidligere havde været intuitivt forstået som 'den egentlige Arbejder', håndens arbejdere, fik nu en samfundsvidenskabelig overbygning.⁴ Arbejderbegrebet blev mere lukket omkring den statistiske kategori for manuelt lønarbejde i håndværk og industri. Og samtidig betød den fornyede interesse for studier af vælgeradfærd, som vandt frem fra 1950'erne, en videnskabelig blåstempling af de socialistiske partiers krav på arbejderne. Nu kunne man vise på tryk, hvad alle før havde taget for givet, nemlig at hele 82 pct. af arbejderne i 1957 stemte på Socialdemokratiet, 7 pct. på Venstre og 4 pct. på de Konservative (Worre, 1987, s. 95).

ARBEJDEREN - I TO DISKURSER

Skønt forestillingen om arbejdereren som en social klasse med et politisk potentiale som vist havde været tilstede i Danmark siden 1790'erne, så blev det først fra 1840'erne til et centralt politisk begreb. Dette blev underbygget af Februarrevolutionen i 1848 i Paris, der sendte chokbølger ud i resten af Europa. Kommunismens spøgelse havde rejst sig. En række 'arbejderforeninger' blev etableret og Danmarks såkaldte 'første socialist', Frederik Dreier (1827-1853), vakte opsigt med sine udgivelser, bl.a. bladet *Samfundets Reform* 1852-53. 'Arbejderne' blev her indført i et nyt semantisk felt knyttet til ord som retfærdighed, kapital og revolution.

Ret hurtigt dannede der sig fra slutningen af 1840'erne to overordnede sproglige strategier til indkapsling af arbejdereren – nemlig hvad jeg i det følgende vil betegne som en socialistisk og en borgerlig. Det blev særligt tydeligt efter 1871, da Louis Pio mfl. dannede den første blivende socialistiske forening i Danmark - *Den Internationale Arbejderforening for Danmark* – der er blevet set som forløberen for såvel Socialdemokratiet som den danske socialdemokratiske fagbevægelse.

I den *socialistiske diskurs* (F.eks. Dreier, 1853; eller Pio, 1871) blev 'arbejderne' opfattet som en samlet stand ('den fjerde stand', 'den ubemidlede klasse', 'proletariatet'), der var tynget af den kapitalistiske produktionsmåde. Det var en gruppe, der sjældent blev klart afgrænset. Den var vagt defineret ved sine fælles livsvilkår, og ved sin afgrænsning til 'Bourgeoisiet', 'Kapitalisterne' eller 'Arbejdsgiverne'. I interessekonflikten med disse grupper skulle 'arbejderne' gennem organisering og oplysning frigøre sig fra undertrykkelse og søge mod en retfærdig fordeling af ressourcerne. Arbejderne blev samtidig beskrevet og forstået ud fra en materialistisk

historieopfattelse som en fremtidsskabende kraft. Der kom en temporalitet ind i selve begrebet – arbejderne skulle føre samfundet frem mod en ideel fremtidstilstand, socialismens endelige sejr. Centrale ord som undertrykt, revolution, kamp og frigørelse knyttede sig til arbejderen i den socialistiske diskurs.

I den ikke-socialistiske diskurs – her omtalt som *den borgerlige diskurs* (Eks. *Fædrelandet*, 1871; Nyrup, 1873; *Betænkning*, 1878) – var der også langt hen ad vejen en forestilling om arbejderne som udtryk for en social klasse. Og der var en erkendelse hos de fleste af, at der var brug for at løse de sociale problemer, som denne klasse stod overfor. Men hvor socialisterne ville løse disse problemer ved at løfte den samlede klasse til en ny samfundsposition, så var målet i den borgerlige arbejderdiskurs, at de enkelte 'arbejdere' med flid og stræbsomhed skulle stige op ad den sociale rangstige og tage skridtet fra arbejderklassen over i borgerskabet. Det var målet, at "Svenden og Arbejderen" skulle vises "en Vei til deres Plads som agtværdige og betydningsfulde Borgere i Staten" (Lunde, 1848, s. 46). 'Arbejderne' skulle ved egen flid og organisering i syge- og hjælpekasser bedre sine levevilkår, ikke gennem klassemobilisering og en udvidet socialstat.

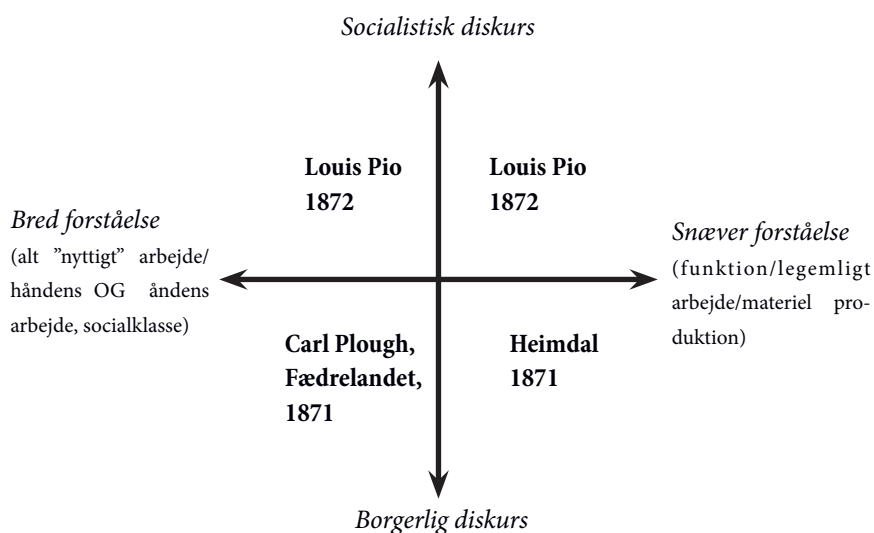
ARBEJDEREN – MELLEM FIRE AKSER

Arbejderbegrebet indtegnede sig dermed overordnet set i to forskellige diskurser, som forblev relativt stabile fra 1850'erne og godt et århundrede frem. Skønt der var mange nuancer inden for hver diskurs, både den socialistiske og den borgerlige, og skønt disse diskurser på ingen måde var statiske, men derimod udviklede sig afhængig af deres historiske kontekst, så mener jeg, at det er rimeligt at lave en overordnet analytisk opdeling mellem en socialistisk og en borgerlig diskurs. For der var en række elementer, der holdt sig relativt konstante. Eksempelvis i spørgsmålet om fælles eller konfliktende interesser mellem arbejdsgiver og lønarbejder og i forestillingen om målet med lønarbejdernes kamp for bedre levevilkår – et socialistisk eller et kapitalistisk samfund.

Samtidig har der, som omtalt ovenfor, været både en snæver forståelse af arbejderen som en funktionsbetegnelse for det legemlige lønarbejde, og en langt bredere forståelse af arbejderen som en social klasse.

De to spor kan også forstås som en skelnen mellem på den ene side begrebets definition og afgrænsning, altså hvad dækker begrebet over – hvem er inde og hvem

er ude af kategorien 'arbejder'? Og på den anden side begrebets brug igennem en række diskursivt funderede sproghandlinger. En skelnen der kan knyttes til lingvistikkens sondring mellem begrebets semantiske og pragmatiske dimension. De to spor kan illustreres ved følgende figur:

Der var ikke umiddelbart nogen entydighed i, hvordan arbejderbegrebet placerede sig mellem den brede og den snævre forståelse (x-aksen) – i forhold til hvilken diskurs det blev indlejret i (y-aksen). En socialist som Louis Pio kunne i én og samme tekst skrive om arbejderen som henholdsvis en klasse, som "alle der gør nytte" og som de, der udførte det legemlige arbejde. Modsat kunne man i angrebene på Pio og *Socialisten* fra den borgerlige presse i 1871 møde både redaktøren af *Heimdals* snævre forståelse som citeret ovenfor og redaktør for det stærkt konservative *Fædrelandet*, Carl Ploug (1813-1894), brede forståelse af en arbejder som den, "der lever af sit Arbejde, af hvilken som helst Art dette end er, hvad enten det udføres med Haand eller Arm eller med Hoved og Tanke" (*Fædrelandet*, 1871). Den brede

definition kunne tjene Pio, som ønskede at holde det socialistiske projekt åbent for alle, der kunne identificere sig med middel- og underklassen. Og den kunne tjene Ploug, som havde det formål at bevise, at det var ”ganske umuligt at drage nogen Grændse mellem Kapitalisten og Arbejderen” (*Fædrelandet*, 1871). Eksemplerne viser, at der ofte var politiske motiver forbundet med afgrænsningen af arbejderne.

ARBEJDEREN - EN GRUNDFORSTÅELSE FRA 1870'ERNE OG FREM

I årtierne efter 1871 blev ’arbejderen’ i stadig stigende grad synonym med ’den socialistiske arbejder’. Begrebet lukkede sig i denne periode mere og mere om en grundforståelse af arbejderen som en mandlig besiddelsesløs lønarbejder indenfor produktion, som var fagligt organiseret og klassebevidst, og som så sig selv i opposition til arbejdsgiverne.⁵

Dette skete parallelt med fremkomsten af den arbejderbevægelse, som gradvist etablerede sig fra Louis Pios danske internationale i 1871 og frem. En socialistisk presse og stadig mere magtfulde socialistiske/socialdemokratiske arbejderpartier og fagforeninger blev drivkraften i etableringen af grundforståelsen af den socialistiske manuelle lønarbejder.

Forudsætningen herfor var den nye store gruppe af lønarbejdere i håndværk og industri, som voksede frem i takt med industrialiseringens gennembrud i Danmark. Tiden fra midten af 1890’erne til 1. verdenskrig var præget af en stærk udbygning af den industrielle produktion, en stadig mekanisering og en ny tro på fremskridt og forandring. Den voksende arbejderbevægelse satte arbejderen i centrum som tidens afgørende fremtidsskabende kraft, og socialister i hele Europa hyldede arbejderne og proletariatets ”verdenshistoriske Rolle” (f.eks. Knudsen, 1885 og *Nationaloekonomien og Proletariatet*, 1845).

I *Social-Demokraten*, der i 1920’erne og 1930’erne var vokset til at være en af landets største dagblade med oplagstal på mellem 45.000 og 50.000 aviser, kunne man læse om alt fra ”Arbejdernes Teater” til ”Arbejder-Højskolen” og ”Arbejdernes Boldspil Union.” Man kunne se reklamer for ”Arbejdernes kooperative Skotøjsfabrik,” ”Arbejdernes Kødforsyning” eller ”Arbejdernes Fællesbageri.” Man kunne i avisen finde bolig i ”Arbejdernes Andelsboligforening” – ja sågar forsikre sit liv i ”Arbejdernes Livsforsikring” og ende det i en kiste fra ”Arbejdernes Ligkistemagasiner” (*Social-Demokraten* d. 19. september 1926, 6. april 1930 samt 1. maj 1938). De

socialdemokratiske partiideologer udgav bøger om "Arbejderkultur," "Arbejderoplysning," "Arbejderfester" og "Arbejderdigtning," der var forbundet med "Arbejderdemokratiet" (f.eks. Bomholt, 1932; eller Christiansen, 1932). Partiets kulturelle fyrtårn Julius Bomholt skrev om "Arbejdersgaden," "Arbejderhjemmene," "Arbejderbørn," "Arbejderungdommen" og "Arbejderbefolkningen." Han fremhævede, at man kunne betragte verden fra et "Arbejdersynspunkt," og han omtalte sågar "det industrielle Arbejds menneskes Liv," som det kom til udtryk i litteraturen (Bomholt, 1936).

<p>ROVIN MED UDVALT</p> <p>Matros-Habit... Kr. 20,00 Hus..... » 3,00 Håndsker..... » 4,00 Skjorte..... » 4,50 Underøj..... » 5,25 Sokker..... fra » 0,55 Sko..... » 14,00 Gemsure..... » 1,25</p> <p>Ialt Kr. 52,00</p> <p>God Pasning garanteres</p> <p>Jens Kjeldsen</p> <p>5 Vestervoldgade 5</p>	<p>Et Sympatistrejkevarsel overfor Firmaet for deres Glaslibere er dermed ogsaa kendt ulovligt, da det er afgivet som Støtte for Blokaden af Spejlbeklæningen. Da Firmaet imidlertid havde faretaget usædvanligt haardt fram, fandt Voldgiftsretten, at der ikke var Anledning til at Idømme Forbundet Bod. Sagens Omkostninger skal Forbundet udrede med 800 Kr.</p> <p>Arbejdernes kooperative Skolefabrik.</p> <p>Alle Oplysninger kan faas samt Indmeldelsen modtages hver Torsdag Kl. 5-7 paa Skolearb. Fagforenings Kontor, Ramersgade 22, 2, Telefon Byen 607.</p>	<p>man vil at skole arbejderungdom kan samles i Frikirken til Møder o. L. sikkert har Interesse for saavel ældre som yngre Paraffæller, ventes der faldt Hus, hvorfor det tilrådes at sikre sig Billet i Tide. Billetter a 50 Øre faas hos Arbejdernes Inkassatorer samt hos Formanden, Oscar Christensen, Hulgadevej 24, 2., og Knæstær Gerner Petersen, Døstbevej 65, 1.</p> <p>D. s. U. Central Afd.</p> <p>Ved Medlemsmødet paa Torsdag Aften afholdes vor første Høstøre Aften i denne Sæson. Vor Kasserer Carl Jensen taler om og redigerer Operen »Eleonora Kristine». Mødet afholdes i Lokalet, Lavendelstræde 15, 1., Raadhusstøttet, Kl. 8.</p> <p>Kammerter, der vil deltage i Vinterens Gymnastik, maatte tegne sig hos Formanden saarest. Gymnastiken vil blive afholdt hver Tirsdag Aften i O. Farinngsgades Skole med 1 Time for de mandlige og 1 Time for de kvindelige Kammerter.</p> <p>Bestyrelsen.</p>	<p>Arbejderforestilling i Casino.</p> <p>Onsdag Aften Kl. 8.</p> <p>Arbejdernes Fællesorganisation paabejder Sæsonen med en Forestilling i Casino paa Onsdag Aften Kl. 8, og med Opførelse af den lystige Folkekomedie »En Bersbaron».</p> <p>Billetspriserne er følgende: 3 Kr. 50 Øre — 3 Kr. — 2 Kr. 25 Øre — 2 Kr. — 1 Kr. 75 Øre — 1 Kr. 50 Øre — 1 Kr. 25 Øre — 1 Kr. 25 Øre og 1 Kr., alt indbefattet.</p> <p>Billetterne til denne Forestilling sælges fra i Morgen, Mandag, paa Arbejdernes Fællesorganisations Kontor, Rosenørns Allé Nr. 14, 1. Sal.</p> <p>Fagforeningsbogen maas medbringes.</p>
<p>spurgte 86, holder ikke under sig or at arbejde videre trods Blokaden.</p> <p>For Automobil- og Cyklemøkkernes Fagforening. Aftening 14.</p> <p>R. Ludvigsen.</p> <p>Til Bygningsmedikerne!</p> <p>Til Delingelse i den socialdemokratiske Arbejderskole, der begynder det nye Skolesaar først i Oktober, kan modtages 2 Elever ved Henvendelse til Fagforeningen senest den 21. ds. Undervisningen.</p>	<p>Høvet Blokade.</p> <p>Til Glasarbejderne!</p> <p>I Henhold til Den fæste Voldgiftrets Kendelse i Sag Nr. 1021 er Blokaden overfor Firmaet Thorvald Pedersen, Odense, Kolding og Aalborg, hævet og Tilgang af Arbejdskraft atter tilladt.</p> <p>For Dansk Glasarbejderforbunds Københavns Afdeling.</p> <p>O. Madsen.</p>	<p>D. s. U. Københavnsredsens.</p> <p>Fællesbestyrelsesmøde afholdes i Morgen, Mandag, Kl. 7½ i Forsamlingsbygningen, Koldinggade 4. Alle Bestyrelsesmedlemmer opfordres til at komme til Stede, da Dagsordenen er meget vigtig.</p> <p>Kredsformanden.</p> <p>D. s. U. Søborg.</p> <p>Paa Fredag Kl. 8 taler Adjunkt</p>	<p>Arbejdernes Teater.</p> <p>Sven Clausen: »Aftensvalen» gaar for ugenkaldelig sidste Gang i Eftermiddag Kl. 4.</p> <p>Da Premieren paa Kulturaben, Arbejdernes Teaters nye interesseante</p>

Uddrag af Social-Demokraten 19. september 1926.

Det var et enormt vokabular, der blev mobiliseret omkring arbejderbegrebet. Både i de højere luftlag omkring den socialdemokratiske arbejderbevægelses politik og organisation. Men også i de helt nære relationer omkring hjemmet og selve det at være menneske. 'Arbejder' blev både et fællesskabsbegreb indadtil og en politisk parole, der udadtil skulle markere partiets magt over de faglærte og ufaglærte lønarbejdere.

Grundforståelsen af den socialistiske arbejder kulminerede i 1920'erne og

1930'erne med et stadig mere magtfuldt Socialdemokrati, som dog samtidig i sin udadvendte kommunikation skiftede fokus fra 'arbejderparti' til 'folkeparti'. Gradvist blev arbejderen i Socialdemokratiets programmatisk skrifter skiftet ud med bredere begreber og mere passive termer som "lønmodtager," "medarbejder" og "ansat," og fra 1952 indgik begrebet "arbejder" for første gang slet ikke i et socialdemokratisk princip- eller arbejdsprogram (*Frihed, arbejde og tryghed*, 1952). Nye centrale samfundsbærende figurer blev i stedet 'folket', 'mennesket' eller 'forbrugeren'. Det skete i takt med at fremkomsten af 'arbejdsmarkedet' som et centralt politisk begreb fra midten af 1950'erne.⁶ Arbejdsmarkedsdiskursen blev i vid udstrækning adskilt fra den brede samfundsdiskurs, hvor nye emner som køn, miljø og kultur pressede sig på i den brede samfundspolitiske debat.

Med velfærdsstaten som ramme blev også det sociale spørgsmål, der tidligere fra både højre og venstre side af det politiske spektrum omtaltes som 'arbejder-spørgsmålet', iført en ny retorisk fernis. Efterhånden som velstandsstigninger i løbet af 1960'erne gjorde forestillingen om arbejderklassen som en samlet underklasse mindre aktuel, blev socialpolitikken i velfærdsstaten i stedet rettet mod den brede befolkning, eller mere specifikt mod 'de udsatte' og 'de arbejdsløse'.

Ændringerne i Socialdemokratiets selvforståelse som et arbejderparti faldt sammen med store erhvervsstrukturelle ændringer i efterkrigstiden. De nye mellem-lag af funktionærer og små selvstændige kom til at spille en mere dominerende samfundsmæssig rolle i takt med væksten i den offentlige sektor og udviklingen af industrisamfundet. Fra 1950 til 1970 steg antallet af ansatte i administration og offentlige tjenesteydelser fra 190.000 til 475.000 – fra 9,8% til 20,5% af alle beskæftigede (Hansen & Henriksen, 1980, s. 121). Overgangen fra et industrisamfund, hvor hovedparten af befolkningen var beskæftiget i primære og sekundære erhverv, til et servicesamfund, i hvilket de tjenesteydende i den tertiære sektor blev den største erhvervsgruppe, satte naturligvis spor hos et parti, der som Socialdemokratiet ønskede at favne bredt.

Opbruddet i såvel klasseidentiteter som industrisamfundets ideologiske brudflader gør også, at den tidligere skitserede opdeling i en socialistisk og en borgerlig diskurs som overordnet analytisk model mister validitet i anden halvdel af det 20. århundrede. Det bliver stadig sværere at placere arbejderne inden for rammerne af 1800-tallets politiske diskurser.

Og der var ikke kun tale om en ny retorik – men også om en ny ideologi og en ny

politik. For det store gamle arbejderparti, Socialdemokratiet, var der fra 1950'erne og frem ikke længere tale om arbejderklassens verdenshistoriske rolle i opgøret med kapitalismen. Arbejdere, bønder, fiskere, håndværkere og driftsherrer blev nu hævet op på deres fælles menneskelighed. Forankringen i produktionssfæren, som man havde arvet fra Karl Marx, var blevet erstattet med et eksistentielt, identitetsmæssigt fællesskab omkring forestillinger om nation, demokrati og samfund (*Fremtidens Danmark*, 1945; *Vejen til fremskridt*, 1953; *Vejen Frem*, 1961; Finne-mann, 1985, s. 308).

ARBEJDERBEGREBET UDFORDRES

I takt med at Socialdemokratiet lagde arbejderen bag sig som en central politisk kategori, tog andre den op. Den socialistiske grundforståelse af arbejderen som en klassebevidst mand i manuel produktion havde altid været udfordret. Kvindeligt Arbejderforbund (1885-), Højres Arbejder- og vælgerforeninger (1881-), Arbejder-nes Værn (1885-), Arbejdernes konservative Klub (1909-), Danmarks Nationalso-cialistiske Arbejderparti (1930-) og mange flere havde forsøgt at skabe konkurre-rende klassifikationer af arbejderne. Men ingen havde formået for alvor at udfordre de røde partiers dominerende position hos de faglærte og ufaglærte lønarbejdere.

Venstres "liberale arbejdere"

Fra 1957 tog partiet Venstre på initiativ fra partiformand Erik Eriksen kampen op i et forsøg på at mobilisere arbejderne for Venstres politik. Med bladet *Den Libe-rale Arbejder* i front søgte man at skabe opslutning om billedet om "den moderne," individualistisk indstillede liberale arbejder, som vendte sig imod klassekamp og socialisme.⁷ Der var her en klar politisk strategi i forsøget på at afkoble 'arbejderen' fra klassebegrebet.

Venstres interesse for byernes lønmodtagere var udtryk for, at partiet følte sig presset over samtidige strukturændringer, der førte flere og flere væk fra landbru-get ind til byerhvervene. Det var en udvikling, der fandt sted i store dele af Europa, og Venstre var bl.a. stærkt inspireret af sit svenske søsterparti, det socialliberale Folkpartiet, som havde igangsat en større kampagne for at vinde arbejdervælgere fra 1950 og frem.

Der blev fra Venstres side gjort mange forsøg på at tegne et billede af en opbruds-

tid, hvor udviklingen ville vinde arbejderne for den liberale sag. Arbejderen blev i Venstres kommunikation knyttet til en ny tidslighed i dikotomien mellem et 'konservativt' og fortidigt Socialdemokrati og et 'moderne' Venstre, der tegnede fremtiden. Men hvor det i den socialistiske diskurs var arbejderne, der var den drivende kraft i at skabe en ny fremtid, blev det i den liberalistiske diskurs den teknologiske og økonomiske udvikling, der besad handlekraften, og som formede arbejderne ind i en uundgåelig liberalistisk mentalitet.

Valgannonce fra *Den Liberale Arbejder*, nr. 4, 1960

Venstres projekt med at omforme og mobilisere arbejderne blev på den korte bane ikke nogen stor succes. Organiseringen i Liberale Arbejderes Landsudvalg mistede pusten tidligt i 1960'erne, og i *Aktuelt* blev Venstres forsøg med organisationen Liberale Arbejdere i 1964 betegnet som "en ydmygende fiasko" (Andersen, 1964). Selv på de indre baner erkendte man udfordringerne. I november 1960 trak en af Landsudvalgets centrale skikkelser, chauffør Edmund Olsen, sig fra landsudvalget med begrundelsen, at "det alligevel ikke 'førte til noget' med liberale arbejdere."⁸

Bagsideannonce fra Den Liberale Arbejder, nr. 4, 1960.

Fremskridtsarbejderen

Anderledes succesfuldt blev det, da Fremskridtspartiet ti år senere på ganske kort tid lykkedes med det, ingen andre borgerlige partier havde formået før dem – nemlig at blive en reel magtfaktor blandt de faglærte og ufaglærte lønarbejdere. Ved det såkaldte jordskredsvalg i december 1973 satte 15,9 pct. af vælgerne kryds ved det nyoprettede Fremskridtsparti. Det blev under den kontroversielle og karismatiske leder, Mogens Glistrup (1926-2008), folketingets næststørste parti med 28 mandater (Nielsen, 2013, s. 89). Mange af dem, der stemte på Fremskridtspartiet, var faglærte og ufaglærte lønarbejdere (der gik under den statistiske betegnelse 'arbej-

derklassen'). Vælgerundersøgelser fra folketingsvalgene i 1973 og 1975 afslørede, at Fremskridtspartiet ved begge valg udgjorde det næststørste arbejderparti, kun overgået af Socialdemokratiet (Borre, 1976, s. 73-74). Op mod 20 pct. af arbejderklassen støttede Fremskridtspartiet, og ca. 35 pct. af partiets vælgere bestod af faglærte og ufaglærte lønarbejdere, der først og fremmest kom fra Socialdemokratiet (Andersen, 1977, s. 26).

Den grundforståelse af arbejderen, som havde præget perioden før 2. verdenskrig havde haft en basis i fælles sociale vilkår knyttet til en mangelkultur (Andersen, 1999, s. 15). Men under 1960'ernes velstandsstigning havde mange af de faglærte og ufaglærte lønarbejdere bevæget sig op ad den sociale rangstige. Mange havde fået råd til materielle goder som villa og bil, og store dele af LO-arbejderne følte ikke længere nogen naturlig tilknytning til Socialdemokratiet, og slet ikke til den akademiserede venstrefløj omkring VS og til dels SF, der på samme tid forsøgte at revitalisere arbejderbegrebet bl.a. gennem parolen om "arbejderflertal" og et fornyet fokus på klasseanalysen (Vilstrup, 2017, s. 240-264).

Glistrups nye parti målrettedes de arbejdere, som langt hen ad vejen så et større fællesskab med deres arbejdsgivere på værkstedet eller fabrikken end med offentligt ansatte og akademikere. Samtidig åbnede velfærdsstatens eksplosive vækst op igennem 1960'erne og 1970'erne for modstand mod bureaukratisering og udvidede skatteforpligtelser.

Og Fremskridtspartiets arbejderbegreb fik da også netop sin betydning i modstillingen til velfærdsstaten, repræsenteret ved den såkaldt "herskende klasse" af offentligt ansatte og akademikere. De egentlige skel gik ifølge centrale Fremskridtsfolk ikke længere mellem undertrykte arbejdere på den ene side og profitjagende arbejdsgivere på den anden, men i stedet "mellem den produktive del af befolkningen og den svulmende, golde uproduktive offentlige administration i alle led" (Wamberg, 1976). De store klasse modsætninger var således mellem "den arbejdende klasse" af "produktive" lønarbejdere OG arbejdsgivere i det private erhvervsliv, og så "den herskende klasse" af "uproduktive" såkaldt højtskrålende teoretikere og samfundsfjendske og arbejdsmodvillige funktionærer i den offentlige sektor, som med deres "ævla-bævleindretninger," "planøkonomiske kvaksalverier" og "golde administrationsarbejde" levede "højt og flot på frugterne fra den arbejdende klasse" (*Det vil vi i Fremskridtspartiet*, 1974 samt 1976; *Sådan vil Socialdemokratiet nedbryde Danmark*, 1977).

Glistrups frieri til 'arbejderne' udgjorde den første reelle udfordring af det, der i samtiden blev kaldt "Socialdemokratiets hegemoni over arbejderklassens masser" (Andersen, 1977, s. 33). Og hans aktive forsøg på gennem retoriske omskrivninger at skabe nye politiske brudflader har givet ham en karakteristisk som "innovativ ideolog" (Sørensen, 2014, s. 128). Glistrups og Fremskridtspartiets sprogbrug udgør på denne baggrund en oplagt case til studiet af, hvordan arbejderbegrebet blev brugt til politisk legitimering og mobilisering i 1970'ernes Danmark.

Glistrup kan ses som forløber for den diskussion om tidens nye klasseskel, som særligt Pia Kjærsgaard og Dansk Folkeparti har ført op igennem 2010'erne. Nemlig mellem en "politisk korrekt elite" af café latte-drikkende akademikere i København over for en underkendt provinsbefolkning af "almindelige mennesker" (Kjærsgaard, 2013 samt 2014). Når Dansk Folkeparti i dag positionerer sig som "arbejderparti" over for Socialdemokratiet, så er det bl.a. i modstillingen mellem "den almindelige arbejder" og de "kolde akademikerhænder," som tilføjes yderligere en dimension i forsøget på at tegne en splittelse mellem storby og provins (Nielsen, 2003; Kildegaard & Ulveman, 2016). Pia Kjærsgaard havde selv været en central kraft i Fremskridtspartiet fra 1985, til hun i 1995 brød ud og stiftede Dansk Folkeparti, og der kan ses en lige linje mellem hendes retorik om en "stigende afstand mellem elite og befolkningen" og så den kritik af "den herskende klasse," som Glistrup og andre fremførte i 1970'erne (Kjærsgaard, 2014; Dich, 1977).

ARBEJDERBEGREBET I DET 21. ÅRHUNDREDE

SF og VS forsøgte ihærdigt at give en renæssance til klassekampen og arbejderbegrebet i 1970'erne og 1980'erne, men efter sovjetkommunismens sammenbrud fra 1989 forsvandt 'arbejderen' stort set fra det partipolitiske vokabular. I Danmark lukkede også kommunisternes avis *Land og Folk* i 1990, og ca. ti år efter måtte den socialdemokratiske traditionsrige avis *Aktuelt* (den tidligere *Social-Demokraten*) ligeledes dreje nøglen, og arbejderbevægelsen stod uden en dagspresse. Hermed forsvandt to af de vigtigste platforme for det 20. århundredes socialistiske arbejderdiskurs.

Socialdemokratiet blev i 1990'erne præget af mere markedsorienterede strømninger, og den såkaldt 'tredje vej' levnedede ikke nogen plads til arbejderbegrebet med dets konnotationer af klassekamp. Også SF og Enhedslisten fandt i vid udstræk-

ning nye begreber. I stedet blev det som nævnt Dansk Folkeparti (stiftet 1995), der, efter partiet i 2001 forlod sin tidligere liberalistiske linje til fordel for en national velfærdspolitik, rettede sin opmærksomhed mod arbejderne. I *TV-Avisen* d. 23. februar 2002 udtalte Kristian Thulesen Dahl således, at Dansk Folkeparti ”i høj grad” var ”et arbejderparti,” som kæmpede ”for arbejdernes interesser.”

I løbet af de sidste 10 år har også Venstre og Liberal Alliance meldt sig ind i kampen om arbejderne. Særligt markant var det op til folketingsvalget i 2011, da den afgående statsminister Lars Løkke Rasmussen (V) i et tv-interview til *Berlingske Tidende* begrundede, hvorfor Venstre skulle ses som ”det moderne arbejderparti.”

Jeg har enorm respekt for de mennesker, der arbejder og holder samfundets hjul i gang. Dem der står op tidligt om morgenen, kører børnene i daginstitution, kører til arbejde og hjem igen, og tjener penge ind, der holder samfundet oppe [...] Venstre er et moderne arbejderparti, vi er partiet for dem, der arbejder, holder samfundets hjul i gang. (*Lars Løkke: Vi er arbejdernes parti*, 2011)

Stort set identiske formuleringer brugte SF's daværende skatteminister Thor Möger Pedersen, da han få måneder efter skulle lancere en ny skattereform rettet mod ”dem der trækker læsset.” Nemlig de ”hårdtarbejdende lønmodtagere. Dem der står tidligt op, smører leverpostejsmadder, afleverer ungerne og tager på arbejde” (Pedersen, 2011).

Hverken Lars Løkke Rasmussen eller Thor Möger Pedersen udtaler sig om relationen mellem arbejdere og arbejdsgivere, som ellers var en af det 20. århundredes mest tydelige markører for arbejderbegrebets afgrænsning. De forstår ikke ’arbejderne’ som en klasse. Den nærmeste forbindelse til det historiske arbejderbegreb ligger i koblingen til den tidligere nævnte borgerlige forestilling om den flittige, stræbsomme ’arbejder’, der fremhæves i et forsøg på at tegne nogle linjer op i nutidens diskussioner over arbejdsmarkedets og velfærdsstatens udvikling. Der er brug for dem, der vil. Der er ikke plads til nassere. Hvis der er klasser, så er det en klasse af dem, der har et arbejde, og dem der ikke har.

Denne nye italesættelse af arbejderbegrebet ses måske mest tydeligt hos Liberal Alliances gruppeformand, økonomi- og indenrigsminister, Simon Emil Ammitzbøll, der på partiets landsmøde i april 2017 erklærede, at Liberal Alliance er ”Danmarks sande arbejderparti,” hvorved han forstår: ”Et parti for folk, der har et arbejde. Et parti for folk, der vil i arbejde. Eller et parti for folk, der har haft et langt

arbejdsliv” (Ammitzbøll, 2017). Og skønt de allersvageste i samfundet skal hjælpes fra det offentlige, så skal pengene ikke tages ”fra hårdtarbejdende danskere, der står op og tager på arbejde, dag ind og dag ud for at finansiere folk, der ikke selv ønsker at yde en indsats og ikke selv ønsker at klare sig selv. Ikke på vilkår.”

Siden 2011 har der således været forsøg på en radikal omskrivning af arbejderbegrebet. Den hegemoniske status den socialistiske arbejderdiskurs havde i det 20. århundrede udfordres nu fra højre: Fra nationalistisk orienterede partier, der søger opbakning til en indvandrer- og elitekritisk politik hos de lønarbejdere, der er særligt udsatte for udfordringerne fra det globaliserede arbejdsmarked og nye teknologiuudviklinger. Og fra liberale og konservative partier der har genindført arbejderbegrebet i en ny version, som radikalt udfordrer forestillingen om et klassebaseret fællesskab mellem de lavestlønnede. I stedet rettes det mod nye samfundsgrupper med stabile indkomster og ressourcer til at bidrage og ”få hjulene til at køre rundt.”

Velfærdsstaten er blevet det 21. århundredes kampplads og rammen for den nye arbejderisme. Ud er forsvundet den socialistiske ’arbejders’ fremtidsskabende kraft og alle forestillinger om det endelige opgør med kapitalismen og realiseringen af det socialistiske, klasseløse samfund. Eller Fremskridtspartiets fremtidsvision om et privatkapitalistisk marked, hvor alle lønarbejdere blev overført til ’den produktive arbejdende klasse’. I det hele taget er fremtidsperspektiver stort set fraværende i den nuværende arbejderdiskurs. Når Venstre, SF, Dansk Folkeparti og Liberal Alliance i dag taler om og til ’arbejderne’, er det uden nogen form for tidslighed. Det er her og nu – stå tidligt op, træk læsset og hold hjulene i gang. Ingen retning – hverken frem eller tilbage.

Det er nærliggende at se den manglende temporalitet i tilknytning til arbejderbegrebet som et udtryk for, at vi har lagt Kosellecks moderne saddeltid bag os, og at alt, der er tilbage, er en form for værdineutral præsensisme. Den franske historiker François Hartog har videreudviklet Kosellecks modernitetsteori, og han ser Sovjetunionens sammenbrud og Berlinmurens fald i 1989 som overgangen fra et fremtidsregime til et nutidsregime: “Orienteringen mod fremtiden [*futurism*] er forsvundet under horisonten, og orientering mod nutiden [*presentism*] har overtaget dens plads.” [...] ”Da den hverken har en fortid eller en fremtid, skaber denne nutid dagligt den fortid og fremtid, den kræver, ved at give privilegie til det øjeblikkelige.” (Hartog, 2003/2015).

Den nutidsorientering, som Hartog her skitserer, er ganske rammende for ar-

bejderbegrebet i dag. Hvis der er en tidslighed knyttet til begrebet, så ligger det i utopien om det forgangne, som den præsenteres af populistiske grupperinger lige fra Donald Trump til Le Pen. Eller i dystopien om det kommende hvor disruption, automatisering og kunstig intelligens stiller spørgsmålet, om vi går en fremtid i møde, hvor arbejde er overladt til robotter og mennesket alene reduceret til forbrugere.

NOTER

- 1 Artiklen er baseret på min ph.d.-afhandling ”Kampen om arbejderne – arbejderbegrebets politiske historie 1750-2015” indleveret til bedømmelse på Syddansk Universitet august 2017.
- 2 Indtil slutningen af 1800-tallet eksisterer partierne, som vi forstår dem i dag, ikke, og da må undersøgelsen baseres på de forskellige grupperinger, der samlede sig omkring arbejderbegrebet såsom forskellige såkaldt borgerlige arbejderforeninger, kommissioner og fra 1870’erne de socialistiske grupper, der finder fodfæste i Danmark fra 1871 og frem. For denne periode er analysen primært baseret på ordbøger og leksika, aviser, kongelige reskripter samt udvalgte tidsskrifter og foreningsblade.
- 3 I Tyskland, hvor begrebshistorien har en lang og stærk tradition, finder man dog flere undersøgelser af arbejderbegrebet. Eks. opslaget ’Arbeiter’ af Werner Conze i, *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, red. Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck, bind 1, 1972, side 216-242.
- 4 I 1904 begyndte Statistisk Aarbog (udgivet af Det statistiske Departement) for første gang at opdele erhvervsgrupperne i de tre kategorier ”Hovedpersoner”, ”Funktionærer” og ”Arbejdere” i stedet for den helt grove opdeling i ”Hovedpersoner” og ”Medhjælpere. Se *Statistisk Årbog*, 1904 samt Andersen, 1974, s. 50.
- 5 Hvilket også historiker Niels Finn Christiansen har argumenteret for i ”Arbejderbegrebet i historisk lys – en skitse,” i *Arbejderhistorie*, 2/2012, s. 1-13. Artiklen er en omskrivning af et foredrag, forfatteren holdt på opfordring af Arbejdermuseet & ABA til konferencen ”Hvem er arbejderne?”
- 6 En analyse af over 28 millioner avissider i Statsbibliotekets *Mediastream*-database viser en 10-dobling af brugen af ”arbejdsmarkeds”-begrebet fra 1945-1961 (i reelle tal indgår ”arbejdsmarked” i 1945 i 1.344 avisartikler og i 1961 i 11.583 artikler). Aflæst d. 2. maj 2017. <http://labs.statsbiblioteket.dk/smurf/?q=arbejdsmarked>

- 7 Der er ingen historiske fremstillinger af Venstres kamp for at mobilisere arbejderne. Det følgende er derfor baseret på artikler fra medlemsbladet *Venstres Månedsblad* (perioden 1956-1974, KB) samt foreningsbladet *Den Liberale Arbejder* (udgivet 3-4 gange årligt i årene 1958-1968, KB/ABA/SDU) og materiale fra Venstres arkiv i Holte.
- 8 Referat LAL møde 20. november 1960, Venstres Arkiv 01-100/340.

LITTERATUR

- Ammitzbøll, S.E. (2017). Tale på Liberal Alliances landsmøde 22. april. Set på <https://www.liberalalliance.dk/landsmode2017/> (Minuttal 15.31ff og 22.40ff.)
- Andersen, J. (1977). *Fremskridtsbevægelsen, arbejderklassen og venstrefløjen*. København: Forlaget Aurora.
- Andersen, J. & Andersen, J. G. (2003). Klassernes forsvinden. I Andersen, J.G. og O. Borre (Red.), *Politisk Forandring værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001* (s. 207-221). Aarhus: Systime Academic.
- Andersen, L. (1974). *Samfundsanalyse og erhvervsstruktur, en håndbog til lokale og nationale analyser af erhvervsstrukturens udvikling i Danmark, 1901- 1970*. København: Jørgen Paludan.
- Andersen, O. (1964, 1. januar). V og K som rivaler. *Aktuelt*, s. 21.
- Andersen, S. A. (1999). *Arbejderkultur i velfærdssamfundet*. København: SFAH.
- Betænkning afgiven af den ifølge kgl. Resolution af 20de September 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission* (1878). København: J.H. Schulz.
- Bild, T., E. Caraker, H. Jørgensen, M. Lassen, R. Juul Møberg og S. Scheuer (2007). *Arbejdsliv og politik, signalement af lønmodtagere i det 21. århundrede*. CARMA, Aalborg, & Center for Arbejdsmarkedsforskning, Aalborg. Frederiksberg: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Bomholt, J. (1932). *Arbejderkultur*. København: Forlaget Fremad.
- Bomholt, J. (september 1936). Kulturpolitik. I *Danmark for Folket. En Materialesamling til Brug i Oplysningsarbejdet* (s. 224-239). København: AOF.
- Borre, O. (1976). *Vælgere i 70'erne, resultater fra interviewundersøgelser ved folketingsvalgene i 1971, 1973 og 1975*. København: Akademisk Forlag.
- Boye, J. (1795). Opdragelse og Underviisning i Overensstemmelse med Natur og Politik. *Minerva et Maanedsskrift*, (39), 172-193. København.
- Caraker, E. (2008). *Industriarbejdere mellem tradition og forandring*. Ph.d.-serie Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.

- Christiansen, C. (1932). *Arbejderfester: Haandbog for Foreninger*. København: Forlaget Fremad.
- Christiansen, N. F. (2012). Arbejderbegrebet i historisk lys – en skitse. *Arbejderhistorie*, (2), 1-13.
- Conze, W. (1972). Arbeiter. I *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Brunner, O., Conze, W. og Koselleck, R. (Red.) (Bind 1, s. 216-242). Stuttgart: Ernst Klett.
- Det vil vi i Fremskridtspartiet* (1974). Fremskridtspartiets partiprogram.
- Det vil vi i Fremskridtspartiet* (1976). Fremskridtspartiets partiprogram.
- Dich, J. S. (1973). *Den herskende klasse*. København: Borgen.
- Dreier, F. (1853), *Samfundets Reform, et Ugeskrift*. København: J.D. Qvist.
- Finnemann, N. (1985). *I broderskabets aand, den socialdemokratiske arbejderbevægelses idéhistorie 1871-1977*. København: Gyldendal.
- Fremtidens Danmark* (1945). Socialdemokratisk arbejdsprogram.
- Frihed, arbejde og tryghed* (1952). Socialdemokratisk arbejdsprogram.
- Fædrelandet* (1871, 27. juli), s. 1. (uden forfatter, men sandsynligvis af redaktør Ploug, C.)
- Hansen, S. A. & Henriksen, I. (1980). *Dansk Social Historie, 7: Velfærdsstaten 1940-1978*, København.
- Hartog, F. (2003/2015). *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press. (Første gang udgivet på fransk i 2003)
- Kildegaard, K. & Ulveman, M. (2016, 13. august). Pia Kjærsgaard: Danmark er ved at knække over og kan ende som to folk. *Berlingske*. Set på www.b.dk
- Kjærsgaard, P. (2013). Tale på dansk Folkepartis Årsmøde 2013. Set på http://www.danskfolkeparti.dk/%C3%85rsm%C3%B8detaler_tekst_video.
- Kjærsgaard, P. (2014). Tale på dansk Folkepartis Årsmøde 2014. Set på http://www.danskfolkeparti.dk/%C3%85rsm%C3%B8detaler_tekst_video.
- Knudsen, K. (2015). Arbejderhistorie – mellem socialhistorie, kulturhistorie og politisk historie. *Arbejderhistorie*, (1), 58-82.
- Knudsen, P. (1885). Socialismen. *Socialistiske Pjecer* (Socialistisk Bibliothek) (s. 268-296). København: Cohens.
- Koselleck, R. (1972/2011). Introduction and Prefaces to *the Geschichtliche Grundbegriffe. Contributions to the History of Concepts*, 6(1), 7-37.
- Koselleck, R. (1996). A Response to Comments on the *Geschichtliche Grundbegriffe*. I H. Lehmann og M. Richter (Red.), *The meaning of historical terms and concepts. New studies on begriffsgeschichte*. Occasional Paper No. 15 (s. 59-70). Washington, D.C.: German Historical Institute.
- Lars Løkke: Vi er arbejdernes parti (2011, 11. september). TV-interview til *Berlingske*. Set på

www.b.dk

- Lunde, P. F. (1848). *Forslag til forbedring i de arbejdende Classers Kaar*. København.
- Moth, M. (1686-). *Moths ordbog*. Upubliceret. Online: <http://mothsordbog.dk/ordbog?query=arbejder>
- Nationaløkonomien og Proletariatet (1845, 29. april). *Kjøbenhavnsposten*. Unavngiven forfatter.
- Nielsen, F. C. (2013). *Glistrup en biografi om en anarkist*. København: Gyldendal
- Nielsen, J. (2003, 2. maj). Pia K.: Vi er det store arbejderparti. *Politiken*. Set på www.politiken.dk
- Nygaard, B. (2009/2010). Hvad var 'klasse'? Klassebegrebet i dansk historieskrivning. *Arbejderhistorie*, (3/1), 38-54.
- Nyrup, C. (1873). *Det første Nordiske Industrimøde d. 8de - 19de Juli 1872*. København: G.E.C.Gads forlag.
- Pedersen, T. M. (2011, 12. januar) En skattereform til dem der trækker læsset. *Berlingske*. Set på www.b.dk
- Pio, L. (1872, 1. maj). Hvad forstaar man ved 'en Arbejder'? *Socialisten*, s.1.
- Social-Demokraten* d. 6. april 1930 samt 1. maj 1938.
- Pio, L. (1871). *Socialistiske Blade i tvangfri Hefter, udgivne af en Arbejder*. København: Immanuel Rées Forlag.
- Socialisme i Danmark (1871, 24. juli), *Heimdal*, s.1.
- Statistisk Årbog* (1904), Statens Statistiske Bureau
- Sørensen, M. K. (2014). Den innovative ideolog i politisk historie. Mogens Glistrup som case, i *TEMP, Tidsskrift for historie*, (8), 115-129.
- Sådan vil Socialdemokratiet nedbryde Danmark* (1977). Pjece udgivet af Fremskridtspartiets faglige gruppe.
- Thulesen Dahl, K. (2002, 23. februar). *TV-Avisen*.
- Vejen frem* (1961). Socialdemokratisk principprogram.
- Vejen til fremskridt* (1953). Socialdemokratisk arbejdsprogram.
- Vilstrup, M. B. *Kampen om arbejderne - arbejderbegrebets politiske historie 1750-2015*. Ph.d.-afhandling indleveret til bedømmelse på Syddansk Universitet august 2017.
- Wamberg, K. (1976). Det klasseløse parti. *Fremskridt* (21)
- Wiinblad, E. (1888). *Det socialistiske Program. En Fremstilling af Socialdemokratiets Principer*. København: Det danske Socialdemokrati.
- Worre, T. (1987). *Dansk vælgeradfærd*. København: Akademisk forlag.